

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA LIMES-ULUI DE VEST AL DACIEI

(Partea a II-a/3)*

Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate
între anii 1947—1957 și în 1966

II

CONCLUZII

În timp ce aripile estică, nordică și sud-vestică ale sistemului defensiv al Daciei romane ne sînt „cunoscute” îndeajuns de sigur prin direcția și traseul lor, în legătură cu partea mijlocie-nordică a graniței de vest abia dacă am ajuns mai departe de tatonările ce nu s-au dovedit întotdeauna juste. Cunoașterea acestei părți necesită încă mulți ani de muncă asiduă din partea cercetătorilor ce se interesează de ea. Cu toată cunoașterea lacunară a porțiunii de graniță amintite, în cercul cercetătorilor ce s-au ocupat cu ea s-au cristalizat două poziții diferite. După concepția lui J. Ornstein¹⁶⁶, G. Téglás¹⁶⁷, Á. Buday¹⁶⁸, C. Daico-

* Partea I a acestei dări de seamă, cuprinzînd prezentarea unor probleme principiale și de metodică, precum și descrierea unor elemente de apărare romane situate la începutul defileului Crișului Repede [zona Hodișu — Bologa — Poieni (Ciucea) — Negreni], a apărut în SCIV, X, 2, 1959, p. 337—354; partea II/1, respectiv II/2, tratînd chestiunea unor întărituri romane reale sau presupuse, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 387—411, respectiv X, 1973, p. 545—568. În partea II/3, numerotarea punctelor cercetate, precum și a notelor, continuă pe cea din părțile precedente (adică partea II/1 și partea II/2), iar schițele-hărți asupra teritoriului investigat se găsesc, de asemenea, în partea a II/1, la sfîrșit, p. 410—411.

¹⁶⁶ În *A Szolnok-Doboka megyei Irodalmi-, Történelmi- és Ethnographiai Társulat I. Évkönyve*, [Dej], 1900, p. 14. Vezi și în *JÖAI*, III, 1900, Beibl., p. 219—220. „... Herr Josef Ornstein... hat im Jahrbuche des Vereines des Szolnok-Dobokaer Comitates für Literatur, Geschichte und Ethnographie I, 1900 in magyarischer Sprache Untersuchungen über die Westgrenze Daciens veröffentlicht, die er nachstehend in ihren Ergebnissen zusammenfasst: „Aus der natürlichen Beschaffenheit des Bihargebirges, über welches das Werk von A. Adolf Schmidt, 'Das Bihar-gebirge an der Grenze von Ungarn und Siebenbürgen' Wien, 1863 hinlänglichen Aufschluss bietet, ergibt sich, dass an der Westgrenze Daciens römische Befestigungen nicht vorauszusetzen sind, wie denn solche bisher auch nicht nachgewiesen zu werden vermochten. Gleiches gilt von dem unmittelbar anschliessenden siebenbürgischen Erzgebirge, wo bedinglich zum Schutze der Goldminen Garnisonen aus dem nahen Hauptwaffenplatze Apulum detachiert waren. Zu erforschen bliebe noch der militärisch auch jetzt nur schwer benutzbare Übergang von dem auf der Westseite des Erzgebirges gelegenen und wohl auch den Römern nicht unbekannten Kupferbergwerkes Rézbánya (Baia de Aramă) in das Thal des Aranyos- (Arieș-) Flusses auf der Ostseite...“

¹⁶⁷ În *Klio*, IX, 1909, p. 262. Pentru completare notăm că lucrarea lui P. Király (în *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, VI, 1891, p. 419—427) nu se ocupă de porțiunea tratată în darea de seamă de față.

¹⁶⁸ În *Dolgszeged*, III, 1927, p. 137; idem, *Erdély földjének római kora*, în *A történeti Erdély*, Budapest, 1936, p. 134. Cf. și C. Brandis, în *RE*, IV, col. 1970.

viciu¹⁶⁹, C. Patsch¹⁷⁰ și M. Macrea¹⁷¹ — ca să amintim doar cercetători mai de seamă — fișia de graniță apărută (mai mult teoretic decît de fapt) se întindea pe interfluviul principal al apelor din Munții Apuseni, aproximativ pe traseul de diferită structură geologică al Găinei (1486 m), Cucurbetei Mari (1849 m) și Vlădesei (1836 m), în direcția sud-nord, între castrul de la *Micia* (Vețel), în valea Mureșului¹⁷², și cel de la Bologa (*Resculum*?)¹⁷³, în valea Crișului Repede. Afirmția lui S. Laty-tyák despre presupusele porțiuni de „*limes-val*“ din masivul Bihorului¹⁷⁴, după cum am văzut, nu s-au dovedit a fi juste, valul semnalat de el avînd, foarte probabil, cu totul altă origine. În opoziție cu această părere, după J. Szilágyi, hotarul ce merge de la *Micia* pînă la Baia de Criș aproximativ spre nord-nord-est, se frîngea în această localitate aproape complet spre est, atîngînd împrejurimile Abrudului și ale Roșiei Montane și ținînd pînă la ieșirea estică din strîmtoarea Arieșului, pînă la Moldovenești. De acolo se curba din nou, spre nord, peste Crăiești și Micești, pînă la castrul de la Gilău, iar de aici, întorcîndu-se spre vest-nord-vest, mergea pe la poalele de nord ale Munților Gilăului direct la Bologa¹⁷⁵. Deoarece cu această ocazie ne ocupăm numai de porțiunea de *limes* dintre valea Arieșului — Crăiești — Micești (12) — Gilău (23) și Bologa, pentru mai ușoara înțelegere a celor ce urmează sîntem nevoiți să facem pe scurt cunoscută părerea autorului amintit.

În lucrarea citată, J. Szilágyi s-a străduit să traseze linia graniței de vest a Daciei „... pe baza celor mai vestice descoperiri ce atestau garnizoanele din provincia romană, întrucît acest lucru, din capul locului, era posibil pe baza datelor arheologice actuale (1943)...”

Această bază de lucru este în general justă în legătură cu provincia Dacia și poate fi acceptată, dar se pare că privitor la granița de vest nu poate fi aplicată, deocamdată, cu deplin succes. Motivul este insuficiența cercetărilor legate de periegeze pe teren. După J. Szilágyi — repetăm — „prima linie de apărare se frîngea adînc dinspre vest în corpul provinciei, pe traseul Abrud — Roșia Montană — Moldovenești —

¹⁶⁹ În *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 4, nota 2; idem, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 256; idem, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 300; idem, *TransAnt*, p. 95—96 și nota 1, p. 108; idem, *Dacica*, Cluj, [1969], p. 163, nota 2.

¹⁷⁰ *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/2, Wien—Leipzig, 1937, p. 139—140. Cf. și recenziile lui R. Syme, în *Germania*, 22, 1938, p. 199. Vezi, de asemenea, E. Fabricius, în *RE*, XIII, col. 643.

¹⁷¹ În *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 197—198; în *SCIV*, VIII, 2, 1957, p. 219—220, 237—238; în *IstRom*, I, p. 376—377; idem, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 108, 230. Vezi și V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 160, precum și schița-hartă de la sfîrșitul volumului.

¹⁷² C. Daicoviciu, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 4, notele 2 și 3; *Dacica*, p. 163, notele 2—3.

¹⁷³ M. Macrea, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 197—198, notele 2—3. Cf. și harta lui H. Kiepert și R. Kiepert din *CIL*, III, suppl. pars posterior, pl. V, și aceea lui G. Finály, *Forma partium Imperii Romani intra fines regni Hungariae*, Budapest, 1911, precum și I. Ferenczi, în *Buletinul Universităților „V. Babeș” și „Bolyai”, din Cluj*, ser. științelor sociale, I, 1—2, 1956, p. 162—163 (varianta în l. maghiară).

¹⁷⁴ În *Erdészeti Lapok*, 1912, fasc. VIII, p. 9—12 (extr.).

¹⁷⁵ În *KözleményekCluj*, III, 1, 1943, p. 94, 98.

Fig. 4 — Reproducerea unei porțiuni din schița dată de J. Szilágyi în legătură cu granița de vest a Daciei romane. (Vezi, în *Közl.*, III, 1, 1943, p. 91, fig. nr. 1). Liniile punctate arată ductul „liniei de apărare” („Sicher festgestellte Verteidigungslinie”).

Petreștii de Jos — Crăiești — Micești — Gilău — Bologa“. Harta lui anexată (fig. 4) arată același lucru¹⁷⁶ și pe ea — poate puțin cam prematur — a prezentat porțiunea de graniță în chestiune ca „fiind sigur stabilită... Gilăul (eventual chiar Viștea) și Bologa puteau să fie pe această porțiune cele două pietre de colț ale apărării...“ Astfel stăteau lucrurile în anul 1943.

Profesorul C. Daicoviciu, mult mai bun cunoscător al situațiilor din Dacia și care, în legătură cu *Micia* și *Abrudul*, a studiat mult mai aprofundat problema, a pus la îndoială pe drept cuvânt teoria de mai înainte, bazată pe insuficiente cunoștințe topografice. După dînsul, hotarul trebuia să fie mult mai la vest de linia dată de Szilágyi¹⁷⁷.

J. Szilágyi însă, cu toate observațiile juste și binevenite, nici măcar nu s-a oprit la prima afirmație, ci într-o nouă lucrare, menținîndu-și concluziile anterioare, a dublat „prima linie de apărare“ cu încă un „briu de apărare“ aproape paralel cu primul, situat cu vreo 5—6 km în spatele lui. Stabilind și mai îndeaproape traseul acestuia, în legătură

¹⁷⁶ Op. cit., p. 91, fig. 1.

¹⁷⁷ În *AISC*, IV, 1941—1943, p. 319.

cu prima linie vorbește de Valea Căpușului, în legătură cu „a doua“ de Valea Nadășului¹⁷⁸.

Nouă ni s-a părut curioasă această afirmație, căci, deși cunoaștem bine regiunea în chestiune, de aproape 35 de ani, nu am putut observa nici măcar o singură urmă a elementelor „liniei de apărare“, afară de castrul roman de la Gilău. Deoarece nu ne putem gândi de-a dreptul la *limes*-șanț și val, ci, cel mult, la o linie de turnuri de apărare (adică la *turres* și *burgi*) sau, eventual, la câteva castre (?) ale auxiliilor, s-a impus cercetarea amănunțită pe teren a zonei în chestiune, cu atât mai mult cu cât elemente de fortificație de felul celor mai sus amintite se identificaseră în mod sigur în alte părți, în legătură cu apărarea graniței Daciei. Astfel s-a ridicat problema efectuării de periegheze pe o parte măcar a teritoriului amintit.

În cele de mai sus am reușit să trecem în revistă așezările fortificate sau cele susceptibile de așa ceva (pe baza numelui lor), de pe un teritoriu de circa 6800 km², așezări dintre care, unele, puține, erau și mai demult cunoscute, cele mai multe fiind însă nou descoperite. După înșiruirea acestora, neuitînd nici cele peste 60 de așezări deschise cercetate concomitent de noi (cf. articolului din *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 31—58), dintre care pentru unele am dat doar scurte completări la cercetări mai vechi, putem spune că am cîștigat anumite puncte de sprijin în judecarea problemei porțiunii mijlocii-nordice a *limes*-ului de vest al Daciei. Nu am vrea să derutăm pe nimeni, afirmînd că ne-a reușit realizarea integrală a scopului propus. Concluzia definitivă se va putea trage numai după cunoașterea tuturor punctelor de interes arheologic, precum și după executarea mai multor săpături de verificare. Tocmai de aceea am dori să continuăm cercetarea, pentru găsirea și a altor suporturi solide pentru concluziile avansate acum. Totuși, socotim că putem risca — în orice caz cu mai mult temei decît J. Szilágyi — câteva păreri preliminare în legătură cu starea actuală și dezvoltarea viitoare a problemei.

Dintre cele 70 de puncte tratate de noi, 37, adică mai mult de jumătate (!), în pofida numelor lor suspecte, s-au dovedit lipsite de importanță arheologică. Acestea sînt următoarele: Aiton — „Dealul Cetății“ (2), Luna de Jos — Șovar (3), Fieiurdeni-Răscruci—Checichioara (4), Pata — „Cetatea lui Gelu“ (5), Borșa — Cetate (8), Satu Lung-Giula — Șuvaru (9), Săliște — Cetate (13), Cluj-Cartierul Mănăstur — „Cetatea Zînei“ (17), Luna de Sus — „Cetatea lui Dariu de pe Țigăneasa“ (19), Gilău — „Dealul Cetății“ (24), Gilău — „Pădurea Cetății“ (25), Mărișel — „Dealul Cetății“ (30), Măguri-Răcătau — Cetatea de la Dames (31), Șardu — Orhediu (34), Șardu — „Dealul Cetății“ (35), Mihăiești — Varcu (36), Așchileul Mare — Răjdîmb (37), Așchileul Mare — Cetate (38), Așchileul Mic — Lagăr (39), Așchileul Mic — Șanțuri (40), Căpușu Mic — Cetățea (39), Dumbrava — Muncel, Virful Cionchii (44), Căpușul

¹⁷⁸ În *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 4, 10, 36. În opoziție cu această părere, vezi din literatura de specialitate mai veche: K. Torma, în *ÉTTK*, IX, 2, 1880, p. 52; H. Kematmüller, în *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik*, XIV, 1892, p. 220; B. Kuzsinszky, în volumul *A magyar nemzet története*, tom. I, Budapest, 1894, p. CLXX—CLXXI etc.

Mare — Ciomorvara (45), Mănăstireni — Glîmeia (47), Jebucu — „Dosul Dealului Cetății“ (50), Izvorul Crișului-Șăula-Stana — Virful Risigului (51), Izvorul Crișului — „Vizuina Vulpei“ (52), Văleni — „Dîmbul Rotund“ (58), Văleni — „Virful Șoimilor“ (60), Ciuleni — Cetățel (62), Buteni-Mărgău — Țigleul (63), Culmea Săcuieului (64), Zam-Sîncraiu — „Cărămidă“ (65), Zam-Sîncraiu — „Șanț“ (66), Huedin — „Dîmbul Cărămizii“, „Poarta de Fier“, „Cetatea Înaltă“ (68), Huedin — „Cetătea“ (69), Huedin — „Dealul Cetății“ (70).

Dintre cele 25 de puncte topografice care au dat materiale arheologice, însă de caracter neroman, unul a dat material neolitic tîrziu de tip Tiszapolgár: Gîrbău — Boboara, Virful Boborii (42); patru sînt databile în epoca cuprului cu ceramică de tip Coțofeni: Gheorgheni — „Dealul Cetății“ (6), Florești — Cetatea (Fetei, respectiv Virfu Cetății, 18), Someșul Rece — Cetatea (29) și Văleni — Mălătăul Mare (59); 11 așezări au dat material sigur sau probabil din epoca bronzului: Cojocna — Cetate (probabil, 1), Gheorgheni — „Dealul Cetății“ (Wietenberg, 6), Măcișu — Horhiș (probabil, 10), Băbuțiu — Grecea (probabil, 11), Florești — Cetatea Fetei (Wietenberg, 18), Mera — „Dealul Cetății“ (Otomani ?, 21), Gilău — Cimitir (probabil, 26), Gilău — Dîmbul Țiganilor (Otomani ?, 27), Gilău — Groapa lui Puri, Ierdegarcă (Wietenberg, 28), Someșul Rece — Cetate (Wietenberg ?, 29), Stana — „Cetatea Înaltă“ (probabil, 49); cinci așezări s-au dovedit a fi mai mult sau mai puțin sigur din prima vîrstă a fierului (majoritatea lor cu ceramică cu caneluri și cu slip metalic din Hallstatt A și A—B): Măcișu — Horhiș (? , 10), Florești — Cetatea Fetei (18), Someșul Rece — Cetate (29), Stana — „Cetatea Înaltă“ (perioada „scitică“ sau dacică timpurie ?, 49), Huedin — Bolic (67), două așezări se pot data în epoca Latène (dacic timpuriu, secolele III—II î.e.n.): Ugruțiu — Cetătea (41) și Stana — „Cetatea Înaltă“ (49); două așezări au dat vestigii din epoca prefeudală: Băbuțiu — Șanțul Grecilor (secolele V—VI e.n., 11) și Mera — „Dealul Cetății“ (secolele V—VI, 21); în sfîrșit, șase puncte au un material databil în epoca feudală: Bedeciu — Cetate (46), Gilău — Cimitir (feudal tîrziu, 26), Mănăstireni — Căpilna (urmele unei construcții, eventual mănăstiri gentilece, 48), Izvorul Crișului — Ordomanioș (așezare, 53), Bicălatu — „Cetatea Lupilor“ (urme de construcții medievale tîrzii, 57) și Văleni — Oarța (61). Menționăm că cinci puncte topografice de importanță arheologică nu au dat decît resturi indeterminate mai precis, avînd doar un caracter ce le atribuie epocii societății primitive. Acestea sînt: Cornești — „Cetatea Babei“ (14), Săvădisla — „Cetatea Păuca“ (16), Nearșova — „Dealul Cetății de pămînt“ (54), Nearșova — „Dealul Straja“ (55) și Bicălatu — „Cetatea Lupilor“ (57), iar într-un caz, cel al Virfului Turdeanului de la Domoșu (56), numai pe baza vestigiilor culese la suprafață nu s-a putut preciza, dacă așezarea de aici a existat în neolitic, în epoca bronzului, ori în prima vîrstă a fierului. Aceste probleme se vor rezolva, desigur, prin cercetările din viitor.

După cum se poate constata și din această simplă enumerare, cîteva (opt la număr) dintre așezările amintite mai sus sînt locuite în mai multe epoci: așa de exemplu Gheorgheni — „Dealul Cetății“ (Coțofeni-

Wietenberg, 6), Băbuțiu — Șanțul Grecilor (bronz, migrații, 11), Florești — Cetatea Fetei (Coțofeni, epoca bronzului, Hallstatt A, perioada slavă ? și epoca feudală, 18), Mera — „Dealul Cetății” (bronz, migrații, 21), Gilău — Cimitir (epoca bronzului, epoca feudală târzie, 26), Someșul Rece — Cetate (Coțofeni, epoca bronzului, Hallstatt A, epoca dacică, 29), Stana — „Cetatea Înaltă” (epoca bronzului, perioada scitică sau cea dacică timpurie, 49), Bicălatu — „Cetatea Lupilor” (epoca societății primitive și cea feudală târzie, 57).

În privința problemei noastre principale, problema *limes*-ului de vest al Daciei, s-au putut lua în considerare în total 17 puncte topografice: Aiton (2), Mărtinești — Gură Văii Rediului (7), Micești — Pe cărămidă (12), Cornești-Cheia — „Cetatea Babei” (14), Petreștii de Jos (15), Cluj-Mănăstur (17), Mera — „Colina Orat” (20), Suceagu — Ciova (Ciuha, 22), Gilău — castrul roman (23), Viștea (33), Gîrbău — Virful Boborii sau Boboara (42), Jebucu (50), Izvoru Crișului — Ordomanioș (53), Văleni — „Dîmbul Rotund” (58), Văleni — Oarța (61) și, în sfîrșit, Culmea Săcuieului (64). În cele ce urmează vom încerca să le analizăm pe rînd, cu specială privire la problema în discuție.

a) Comuna Aiton a ajuns vestită prin miliariul așezat de *Cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata*¹⁷⁹. Deși din punctul nostru de vedere, acesta încă nu este un fapt concludent, cu toate acestea P. Király căutase aici castrul pomenitei unități¹⁸⁰. J. Szilágyi, în citatele sale lucrări, nu a amintit această posibilitate, totuși împrejurimile comunei Aiton se cereau mai amănunțit cercetate. Pe teritoriul comunei propriu-zise au apărut și apar de mai multe ori urme romane. De exemplu, pe Urdingușa, situată la rîpa estică a Cioltului Mare (722 m), cîzînd în hotarul Gheorghenilor, printr-o norocoasă întîmplare s-a descoperit o cotitură a drumului roman *Potaissa-Napoca*. Deși s-au făcut și săpături¹⁸¹ în hotarul Aitonului, nu avem totuși nici o informație despre castrul roman și nici noi nu am dat de așa ceva cu ocazia perieghazelor noastre pe teren.

b) La punctul topografic cu numele Gura Văii Rediului, care cade în hotarul satului Mărtinești (7), s-au aflat relativ numeroase fragmente ceramice romane. Aici, puțin spre apus, într-o vale laterală față de drumul imperial a fost, desigur, o așezare rurală mai mică sau numai o *villa rustica*, despre o întăritură romană neputîndu-se vorbi însă în mod categoric.

¹⁷⁹ CIL, III, 1627; J. F. Neigebaur, *Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, [Brașov], 1851, p. 222; M. J. Ackner, în JCC, 1856, p. 23; K. Torma, *Adalék...*, p. 29—34; idem, în ETTK, IX, 2, p. 114; C. Gooss, în *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg*, a. 1873—1874, p. 37; idem, în AVSL, XII, 1876, (extr.), p. 64; P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, vol. I, Nagybecskerek, 1893, p. 11, 15.

¹⁸⁰ *Op. cit.*, vol. II, p. 11; V. Christescu (*op. cit.*, p. 111, 187) vorbește despre cohorta numai în legătură cu construirea drumului imperial și nu pomeneste și de un castru al ei!

¹⁸¹ Cf. M. Roska, în *DolgCluj*, VI, 1915, p. 48—50. În legătură cu problema *villae-lor rusticae* din provincia Dacia, cf. A. Bodor, în *A kolozsvári „Bolyai” Tudománygyetem Emlékkönyve*, [Cluj], 1956, p. 214—219, precum și I. Mitrofan, în *ActaMN*, X, 1973, p. 127—150.

c) După teoria lui J. Szilágyi (dată fiind importanța problemei îl cităm textual), „... la marginea vestică (sic !) a Munților Gilăului (greșeală, deoarece primele ramificații estice ale pomeniților munți se ridică la circa 16 km depărtare în linie dreaptă spre vest și sud-vest de Micești), lângă Pîriul Micușului (Mikesi-patak) care se varsă în Arieș (de fapt Valea Micușului se varsă în Arieș numai prin intermediul Văii Hăjdate !) la circa 18 km nord-vest de Turda, în hotarul „Monasteria“ al comunei Micești (Mikes) se ridică o dîlmă rotundă (La Cărmidă), unde, dintr-o clădire patrulateră alungită, din epoca romană, au fost scoase cărămizi cu stampila *L(egio) V M(acedonica)*; aici a fost deci un *burgus* ...”¹⁸².

În legătură cu această teorie, J. Szilágyi se sprijină pe citarea unui scurt articol al lui I. Téglás¹⁸³. Din nefericire însă, el nu a citit atent cele spuse de I. Téglás. În legătură cu clădirea romană, ale cărei dimensiuni le-a măsurat personal (12×7 m), chiar dacă ar fi fost un punct de pază militar, nu prea putea să conteze, după actualele noastre cunoștințe, fiind cu totul izolat și dispunînd de forțe minime¹⁸⁴. I. Téglás vorbește de „pietre de construcție în parte de bună calitate, mai mult sau mai puțin îngrijit cioplite“, observate personal. Cele mai interesante pietre cioplite ce zăceau împrăștiate au fost desenate și măsurate de el. În cea mai mare parte erau groase de 20—30 cm, lungi de 50—60 cm, dar a aflat și bucăți lungi de 70—76 cm. Pe o jumătate a unei pietre de 45 cm înălțime și 36 cm lățime s-au păstrat rămășițele parțiale ale unui relief primitiv. A mai avut ocazia să vadă un fragment de fus de coloană semicilindric, un capitel semicircular (!), precum și fragmentul lustruit al unei plăci de marmură (!), ba amintește, între materialele cărate mai înainte în comună, „un elegant capitel“, „un fus de coloană cilindric“, precum și fragmentele „unei pietre cu un ornament de briuri“. Credem că elementele arhitectonice, de un oarecare lux, descrise de I. Téglás se opun categoric unui presupus „*burgus*“, greu de conceput și din cauza micimii sale, ele neavîndu-și locul în cadrul unei construcții destinate dintru început unui scop militar. După cele descrise, ne putem gîndi cu mult mai degrabă la o *villa rustica*, decît la un *burgus*. Dacă prima linie de apărare a graniței de vest a Daciei — conform teoriei lui J. Szilágyi — ar fi trecut „prin fața castrului de legiune de la Turda (adică nemijlocit la vest de acesta, la poalele munților, de la nord-vest la sud-vest, pe linia Pîraielor Hăjdate și Feneș, ce curg în direcții tocmai opuse, cf. schiței noastre „... pe linia

¹⁸² În *Közlemények Cluj*, III, 1, 1943, p. 94; în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 10.

¹⁸³ În *ArchÉrt*, XXII, 1902, p. 76—80.

¹⁸⁴ Cf. dimensiunile mult mai respectabile ale burgurilor de la Brebi (jud. Sălaj), de la Negreni (com. Ciucea, jud. Cluj), de la Băile Homorod (com. Căpilnița, jud. Harghita) etc. A. Buday, în *DolgCluj*, III, 1912, p. 109—110, 125, fig. 7, p. 113. 126; V, 1914, p. 102—103, 107—108, fig. 8; C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1933—1935, p. 255; I. Ferenczi, în *ErdM*, XLVI, 1941, p. 193—199; în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 347—349; G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studia*, III, 8, 1958, ser. IV, fasc. 2, *Historia*, p. 26—27; idem, în *Studii și materiale*, Tîrgu Mureș, II, 1969, p. 55—56; M. Moga, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 134; M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, în *Materiale*, VII, [1959], p. 376—377; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 493—494 și fig. 10.

comunelor de astăzi Petreștii de Jos — Micești — Gilău...“ atunci, oricum, acest lucru trebuia să lase urme. Faptul că I. Téglás nu amintește de *tubi* și *tegulae mammatae*, elemente de *hypocaustum* la *villae rusticae* din Dacia, se poate datora și caracterului lacunar al descrierii sale. Cărămizile cu stampila *LVM* — sînt un lucru arhicunoscut — nu trebuie nici ele interpretate exclusiv de caracter militar, cum a făcut de exemplu J. Szilágyi cu cărămizile cu *ala Siliana* frecvent descoperite în jurul Viștei¹⁸⁵, ci, fără nici o forțare de interpretare, pot fi considerate ca un element ce dovedește dispersarea veteranilor din *Potaissa* în împrejurimi, fapt asemănător celui admis și de J. Szilágyi, căruia îi lipseau indiciile pentru un castru, în raportul Gilău — Viștea. În primăvara anului 1933 sătenii au descoperit în hotarul La Cărmidă un sarcofag roman de piatră, acoperit cu lespezi neregulate. În împrejurimile sarcofagului s-au ivit mai multe cărămizi cu stampila *LVM*¹⁸⁶.

Am cercetat și noi, pentru clarificare, punctul în chestiune, însă nu am putut sesiza nici aici, nici în împrejurimi, nici un fel de element de fortificație; credem deci că trebuie definitiv abandonată ipoteza existenței *burgus*-ului de la Micești (12); implicit, această porțiune a graniței de vest a Daciei este de căutat nu aici, ci în altă parte!

d) După afirmația lui B. Orbán planul „Cetății Babei“ de la Cornești-Cheia (14) ar fi de formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, cu un val de pământ ce îmbrățișează cuprinsul interior al cetății, cu un „donjon“ la mijloc. Forma ei, precum și monedele de la Vespasian și Severus găsite în apropiere, ar indica originea romană, deși lipsa cărămizilor dovedește — chiar după Orbán — întrucitva contrariul. După cele constatate de noi, nu o putem considera nici dacică, cum făcuse I. Marțian, dar nici romană, ipoteză pentru care înclina cel mai mult B. Orbán, atît din pricina faptului că, dezmințind afirmația ultimului, se acomodează terenului și nu are un plan regulat, cît și din cauză că aici nu am putut observa nici un fel de urme romane. Urmele romane apărute în vatra satului actual Cheia aparțin cu siguranță unei așezări civile și nu militare.

e) Numai pe baza monumentului funerar al unui veteran, fost soldat al unității *N(umerus) CAMPESTROR(um?)*, monument de altfel nesigur din punctul de vedere al locului de proveniență, J. Szilágyi presupune la Petreștii de Jos (15) o fortificație romană¹⁸⁷. Afirmația este, probabil, luată de la P. Király, primul care — după cîte știm — a așezat aici sau în apropiere *Cohors III Campestris civium Romanorum*¹⁸⁸, identificînd numele cu cel dintr-o diplomă militară din a. 110 (CIL, XVI, nr. 57), găsită undeva pe teritoriul Ungariei. Această afirmație nu

¹⁸⁵ În *KözleményekCluj*, I, 1941, p. 118—119; III, 1, 1943, p. 94; în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 10.

¹⁸⁶ Cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, p. 59, 73; *Dacica*, p. 212.

¹⁸⁷ În *KözleményekCluj*, III, 1, 1943, p. 94. În această problemă J. Szilágyi s-a referit în zadar la W. Wagner (*Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 205), deoarece și acesta a publicat numai date și probleme cunoscute și accesibile lui. (Cf. J. Szilágyi, în *KözleményekCluj*, III, 1, 1943, p. 94, nota 49.) Vezi și în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 10, 36.

¹⁸⁸ Op. cit., vol. II, Nagybecskerek, 1894, p. 11.

este valabilă, căci nici P. Király, nici J. Szilágyi nu au luat ori n-au vrut să ia cunoștință de informația dată încă de K. Torma că „... la Petrid (Petreștii de Jos) a fost moșier și a locuit acolo Ferenc Lugossy, vestitul secretar al principelui ardelean Mihail I Apafi, care și-a preschimbat în adevărat muzeu frumosul castel de la Petrid, întrucît ca arheolog pasionat a cărat acolo statuile și alte fragmente de opere de artă apărute la Turda, Moldovenești și în alte localități... Erau acolo statui romane de trei stînjeni (= circa 6 m) înălțime, piramide ornamentale, sarcofage, lei funerari... proprietarii de mai apoi nedîndu-le nici o atenție, acestea s-au împrăștiat, s-au pierdut și au fost zidite...¹⁸⁹. Th. Mommsen, mai precaut și cunoscînd — poate — această latură a problemei, a pus inscripția CIL, III, 1607 (care a servit drept bază concluziilor lui P. Király și J. Szilágyi) între cele de proveniență incertă (*Daciae incertae*)¹⁹⁰.

Umblînd pe teren, localnicii nu ne-au putut da nici nouă vreo informație asupra unor resturi care s-ar putea pune în legătură cu așa ceva, nici noi nu am aflat nimic cercetînd mica depresiune tectonică, precum și înălțimile ce ofereau excelente puncte cu largă vizibilitate. Pe această bază credem că, deocamdată, dar foarte probabil pentru totdeauna trebuie să părăsim ideea „fortificației romane” de la Petreștii de Jos, iar urme romane sigure *in situ* se găsesc numai la Petreștii de Sus!

f) Resturile de pe ultima ridicătură mai impozantă a dealului Plecica de la Cluj-Mănăstur (19) sînt urmele destul de considerabile ale unei întărituri (?) circulare. Cu mare probabilitate ea este identificabilă cu cea pomenită de E. Jakab, considerată de acesta ca una din acele fortificații mai mici romane, ce împrejmuiuau (?) în puncte mai ridicate orașul *Napoca*. Deși în apropierea ei nu s-a descoperit nici un vestigiu de natură arheologică, credem că o putem asemui cu acele fortificații romane cu bază patrulateră, ale căror ruine se prezintă de obicei sub formă circulară, cunoscute de pe *limes*-ul meseșan și de pe cel someșan. În nici un caz nu poate fi luată drept „cetate” sau fortificație de ordinul celor pomenite de J. Szilágyi.

g) De pe „Colina Orat” de la Mera (20) se cunosc de mult urme de cultură materială (cărămizi, țigle, cioburi, monede, inscripții), indicînd o mică așezare ori, mai degrabă, o *villa rustica*. Urme de turn de pază sau fortificație — cum crezuseră unii — nu se pot identifica deocamdată, deși acest punct topografic s-ar încadra perfect în „a doua linie de apărare” din valea Nadășului a lui J. Szilágyi.

h) După cum se știe, K. Torma așezase un „castru roman” pe vîrfurile de deal Ciova (Ciuha) sau Chintăul Gilăului de la Suceagu (22) care însă nu a mai fost atestat de nimeni. C. Daicoviciu, care a făcut cer-

¹⁸⁹ K. Torma, în *ArchKözl*, III, 1863, p. 146—150, de unde preia și B. Orbán, *Torda város...*, p. 426, vezi și nota 7, precum și I. I. Russu, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 883, nota 2; idem, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 361.

¹⁹⁰ CIL, III, p. 253—254. Referitor la materialul roman provenit din acest loc, vezi și K. Torma, în *ArchKözl*, III, 1863, p. 146—150; C. Gooss, *Chronik*, p. 99; C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 315; I. I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 879—880.

cetări pe teren, n-a găsit decît urmele unui turn roman de apărare mai mic, eventual ale unei clădiri civile, însă presupusul castru nu l-a aflat nici aici, nici altundeva în împrejurimi. Cu toate acestea, J. Szilágyi îl ia de bun inserîndu-l în al său „sistem defensiv“. Nici noi n-am reușit să găsim urmele vreunei clădiri romane mai importante, identificabile cu un castru sau burg. Dar castru sau, cu atît mai mult, castre romane (deși J. Szilágyi lasă să se bănuiască) nu puteau să fie — cu excepția celui de la Gilău — nici în împrejurimile ceva mai îndepărtate; în hotarul „Podei“ (Pad-dúló) de la Mera, sau în hotarul „Păluta“ (Palota) de la Viștea, în nemișlocita apropiere a drumului imperial roman din valea Nadășului, pe prima terasă ce se întinde spre sud, deasupra haltei de cale ferată (denumită oficial Nădășel) de la Șardu se află numai urme de așezări civile (*villae rusticae*?).

i) Asupra castrului roman de la Gilău (23) nu insistăm. El este singurul punct întărit mai însemnat, avînd două turnuri avanpost, cunoscut momentan, pe Chișter și pe Chintăul Gilăului, care însă — după părerea noastră modestă, care o vom dezvolta mai pe larg cu altă ocazie — a avut cu totul altă menire, decît se crede în general, el formînd în primul rînd un element fortificat al regiunii aurifere din Munții Apuseni.

j) Deși n-o spune deschis, J. Szilágyi lasă cititorului impresia că s-ar afla o fortificație romană și în hotarul comunei Viștea (32). După cele spuse în lucrarea sa despre „prima linie de apărare, colțurile de bază ale acestei linii defensive ar fi fost Gilăul (Viștea) și Bologa“. Cu cîteva rînduri mai jos vorbește apoi de „fortificația-castru romană de la Viștea — Gilău (sic!) și de turnurile de pază din împrejurimi“. În a doua sa lucrare, de asemenea, își susține această presupunere. În schimb, răposatul colecționar învățător-director J. Székely, care a cercetat integral hotarul Viștei, nu a depistat decît trei puncte mai însemnate din epoca romană: la Mărtiniș (Martonos), la „Fintina cu butoi“ (Hordóskút) și la „Pălută“ (Palota). Primele două cu siguranță sînt resturi de *villa rustica*, locul lor necorespunzînd de loc unui castru roman, al treilea se află pe o ridicătură dominantă din preajma drumului imperial din valea Nadășului, loc excelent pentru un castru. Aici însă așa ceva nu s-a aflat, rămășițele de piese de *hypocaustum* (*tubi* etc.) indicînd o clădire mult mai modestă, foarte probabil, iarăși o *villa rustica* (fortificată?). Aici, deci nu ne putem aștepta la un „nou castru“, ci exclusiv la o stabilire a veteranilor veniți de la Gilău, fapt pe care îl relevă just, însuși J. Szilágyi, cu o altă ocazie.

k) După cum reiese din textul celei de-a doua lucrări a lui J. Szilágyi, poate ca și la Șardu (33), nu departe de Viștea, ar fi trebuit să existe un punct militar de pază roman. J. Szilágyi își bazează părerea pe o cărămidă cu stampila CHSS C(o)h(or)s I His(panorum) sau C(o)h(or)s I I(turaeroum) S(ag...), amintită de C. Daicoviciu. Într-adevăr, pe cuprinsul comunei au apărut urme romane, dar date fiind mărimea, caracterul și felul lor, ne putem gîndi mai degrabă la o *villa rustica* a unui veteran, decît la un „punct de pază“ sau, mai bine zis, la o fortificație. Urmele unui asemenea element nu le-am putut găsi pe teren.

l) Virfu Boborii sau Boboara (Bábavára) de la Gîrbău în nici un caz nu-l putem privi ca un punct de bază al celei de „a doua linii de apărare“, cum crede J. Szilágyi. După dînsul „... cea de a doua linie de apărare poate fi urmărită, după *Napoca*, în direcția Suceagu — Viștea — Gîrbău...“ După informațiile primite de la alții și la început neverificate la fața locului, K. Torma plasa la Virfu Boborii, un castru roman cu un perimetru de 300 de pași, identificîndu-l cu *Optatiana*. Prima informație falsă despre un „castru“ ce s-ar afla aici a fost corectată chiar de Torma, care, după o cercetare personală pe teren, nu mai vorbește decît de un „probabil turn de pază“ (*specula*). Dar nici măcar acest turn de pază nu este sigur, deoarece materialul de construcție al presupusei clădiri fusese cărat încă înainte de cercetarea ei. Cu ocazia perieghezei sale, K. Torma „a găsit și mai multe fragmente ceramice sigur romane“, noi însă nici de acestea n-am descoperit în arăturile de sub virful acoperit de iarbă. De fapt, fragmente ceramice se pot găsi, destul de numeroase, numai că acestea nu sînt de loc romane, ci aparțin culturii Tisa tirzie, Tiszapolgár și, eventual, Coțofeni. Virful Boborii de la Gîrbău este deci, în primul rînd, o așezare din epoca societății primitive peste care, eventual, au clădit și romanii. Inscripția provenind de aici indică mai degrabă o clădire civilă decît una militară. Așezarea din vale, de la Gîrbău, K. Torma însuși o consideră romană, și ea aparține într-adevăr acestei epoci. Aceasta o dovedesc, printre altele, inscripțiile provenind de aici, dar așezarea este de net caracter civil și nu militar.

Pe baza celor observate, chiar dacă eventual la Gîrbău va fi existat un turn de pază roman, dată fiind lipsa lui de importanță, el nu a putut juca un „rol“ de seamă în apărarea graniței, neputînd fi asemănat, de exemplu, cu atît de desele caestre din valea Agrijului ce apărau granița de nord-vest a Daciei.

m) Pe baza urmelor de la Izvoru Crișului, partea de hotar Ordo-manioș (53), ne putem gîndi la un grup mai mic de case (*villa?*) sau, eventual, la o modestă așezare (stație de poștă?) la punctul de trecere din Valea Nadășului în cea a Crișului (Repede). Nu s-au putut însă identifica urmele unui castru roman ori măcar ale unei fortificații mai mici. Personal, considerăm urmele romane de aici ca o nouă dovadă a drumului roman din valea Nadășului. Pe baza cercetărilor pe teren, avem tot mai mult impresia că porțiunea de drum dintre Căpușu Mic și Izvoru Crișului (făcînd parte din marele drum *Napoca* — Bologa) nu a existat în forma presupusă de K. Torma, formă corespunzînd aproximativ traseului șoselei actuale. Acest drum trecea mult mai degrabă pe valea Nadășului (ramura sudică) și apoi pe cea a Crișului (Repede). Mai nou, fără cercetări pe teren, M. Rusu s-a pronunțat însă tot pentru traseul imaginat de K. Torma.

n) De pe teritoriul Jebucului (50) sînt cunoscute urme romane aparținînd unei așezări civile. Denumirea de „Dosul dealului Cetății“ se datorează, foarte probabil, stîncilor de alabastru dinspre sat, care pe alocuri dau impresia că fac parte dintr-un zid. Aici deci nu putem căuta o fortificație romană.

o) În hotarul „Dîmbul Rotund“ al Vălenilor (58) unii dintre istorici și arheologi plasează, chiar dacă nu fără motiv, dar în orice caz fără suficientă bază, un castru roman. Săpăturile lui A. Buday nu au confirmat însă această presupunere, deoarece descoperirile apărute acolo pot data, cel mult, de la începutul secolului al XIX-lea, astfel încît continuarea *limes*-ului trebuie căutată în altă parte.

p) În partea de hotar cu denumirea Oarța a Vălenilor (61) se văd urmele unei foste așezări pe care poporul o crede din epoca romană. Aici însă a existat pînă în anul 1605 o mică așezare feudală, lucru confirmat și cu ocazia cercetării pe teren.

r) 1 Pe baza constatărilor de pe Meseș, continuarea *limes*-ului era de căutat în primul rînd pe Culmea Săcuieului (64), nu mai departe pe vale sau în Depresiunea largă a Huedinului. În aceasta din urmă ne putem aștepta cel mult la un castru sau, mai puțin probabil, la mai multe castre de felul celor de la Romita, Românași, Buciumi etc. Continuarea spre sud de la Poieni a *limes*-ului¹⁹¹ nu ar fi infirmată de burgul roman de la Negreni, deoarece și la nord de Pannonia, pe teritoriul quazilor, în afara *limes*-ului panonic, existau castre și burguri romane (cf. mărturiile arheologice ale dispozițiilor militare ale lui Marcus Aurelius¹⁹²). Aici însă nu am dat de nici o urmă arheologică.

2 Nu ne ocupăm, deocamdată, mai îndeaproape de castrul roman de la Bologa. Aceasta a făcut-o M. Macrea¹⁹³. Tocmai de aceea, vrem să legăm de el numai discutarea citorva ipoteze ivite o dată cu perspectiva ce se deschide asupra lui, privit fiind de pe Culmea Săcuieului.

Judecînd pe baza amplasării castrului de la Bologa, scopul acestuia nu era exclusiv acela al apărării văii Crișului (Repede). Totodată, el trebuia să închidă valea Sebeșului (Mic) și a Călatei. Dovada acestui fapt o vedem în următoarele: dacă castrul ar fi trebuit să bareze numai valea Crișului (Repede), atunci putea fi amplasat și mai înapoi cu circa 2 km, la confluența apei Călatei cu Crișul, pe o terasă de înălțime medie, bine păstrată, de acolo oferind și excelente condiții strategice. În acest caz, prima linie (cea a turnurilor) putea fi dusă de la capătul sudic al Meseșului propriu-zis, de pe linia Grebenului (979 m) — Dealul Cornii (906 m), în linie dreaptă spre sud sau, eventual, puțin spre sud-vest, spre cantonul CFR Bologa. În acest caz însă, ar fi rămas deschis drumul pe valea Sebeșului (Mic) — Săcuieu, drum pe care, prin localitățile Săcuieu — Alunișu (com. Sîncraiu, jud. Cluj), sau mai sus, pe trecătoarea Mărgău — Buteni, trupe mai mari inamice puteau să cadă în spatele apărătorilor romani și să învâluiască din flanc aripa

¹⁹¹ În legătură cu acestea, vezi prima parte a dării de seamă de față (în SCIV, X, 2, 1959, p. 342—347).

¹⁹² Cf. A. Gnirs, în *Sudeta*, IV, 1928, p. 120—153; E. von Nischer, *Unsere Heimat*, N.F., 1932, p. 227—252; J. Eisner, *Slovensko v pravěku*, Bratislava, 1933, p. 196—231; G. Dobiaš, în *Quaderni dell'Impero romano. Il limes romano*, fasc. VIII, Roma, 1938; Fr. Křížek, *Limes Romanus na Žitnem ostrově*, Bratislava, 1936, p. 410—432; V. Ondrouch, *Limes Romanus na Slovensku, Il limes romano in Slovacchia*, în *Práce Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě*, fasc. 28, Bratislava, 1938; T. Kolník, în *AR*, IX, 1957, p. 814—817, fig. 331; vezi în plus materialele publicate în vol. *Limes Romanus Konferenz Nitra*, Bratislava, 1959, p. 15—106.

¹⁹³ În *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 197—198, 201—202.

stîngă a apărării romane, rămasă fără sprijin. Romanii ar fi putut ocupa, ca punct al operațiilor militare, și bazinul propriu-zis al Călatei (= Depresiunea Huedinului), teritoriu sporadic locuit, cum o atestă descoperirile.

După cum reiese din cele spuse, amplasarea castrului de la Bologa dă dovadă de un deosebit talent strategic, cu folosirea resurselor geografice, el ocupînd de fapt o poziție-cheie în zonă. Prin aceasta — repetăm — se închideau cu o singură fortificație mare, văile Săcuieu — Sebeșul (Mic), Călata și Crișul (Repede). (Eventual de aceea s-a întemeiat tot aici cetatea medievală de la Bologa.)

Din Valea Drăganului în valea Sebeșului (Mic) oști mai numeroase „barbare“ ar fi putut cu greu să treacă. În acest caz, atacatorii ar fi avut de trecut două culmi paralele considerabile. În al doilea rînd, a doua culme, de la Măgura de la Vișag (1098 m) pînă la izvoarele Drăganului, pe o distanță de peste 45 km nu coboară nici o dată sub 1000 m, ba partea ei centrală, un platou înalt, alcătuit din rocă de dacit, atinge cu Vlădeasa chiar 1836 m¹⁹⁴. În conformitate cu cele de mai sus, devine clar motivul redresării pe direcția sud-vest a *limes*-ului ce se curbese spre sud de Măgura Priei sau Magașul (vîrfurile cel mai înalt al Munților Meseșului, 990 m), renunțîndu-se de bunăvoie la posibilitățile strategice oferite de această a doua culme.

3 După actualele noastre cunoștințe *limes*-ul meseșan începînd de la Tihău și terminîndu-se la Bologa, presărat neobișnuit de des cu caste¹⁹⁵, rămîne „fără sprijin“ la flancul stîng (spre sud de Bologa). Judecînd după concepțiile și cunoștințele actuale, între spărtura pe care o face Piriul Călata, între Culmea Săcuieu și Măgura de la Morlaca, precum și în valea Săcuieului, spre sud de Bologa, peste Mărgău, cu folosirea ușor accesibilei trecători de lingă Țigleu, în părțile mai înalte ale zonei de la poalele nordice ale ramificației vestice a Munților Gilăului, între Depresiunea Huedinului și spre sud de valea Crișului (Repede), *limes*-ul pare „incomplet“, necesitînd aici măcar un singur castru, ca să nu mai vorbim de dificultățile terenului dintre cele două caste, Gilău și Bologa, aflate chiar și în linie dreaptă la cel puțin 50 km distanță!

4 Locul acestui castru ar trebui căutat undeva pe linia principalelor căi de aprovizionare. Deși deocamdată sîntem reduși mai mult la tatonări, ipoteze și descoperiri incidentale, totuși putem schița, mai mult

¹⁹⁴ Cf. J. Ornstein, în *A Szolnok-Doboka megyei Irodalmi-, Történelmi- és Ethnographiai Társulat I. Évkönyve*, 1900, p. 14, precum și I. Paulovics, *op. cit.*, p. 10, 102.

¹⁹⁵ În legătură cu aceasta, vezi: I. Ferenczi, în *Buletinul Universităților „V. Babeș“ și „Bolyai“*, ser. științelor sociale, I, 1—2, 1956 (var. în l. maghiară), p. 163—164; idem, în *EmlKel*, p. 279, 290—292; I. I. Russu, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 306; idem, în *Materiale*, VI, 1957, p. 872.

sau mai puțin precis, direcția unei asemenea căi¹⁹⁶. Acest drum, rami-ficându-se la *Optatiana* (Sutoru) din drumul imperial *Napoca — Porolissum*, ducea spre Bologa (? *Resculum*) și mai departe spre vest, atin-gînd localitățile actuale Cuzăplac, Almașu, Fildu de Jos, Tetișu și Hue-din. Al doilea, mult mai puțin sigur, dedus din teoriile lui H. Finály¹⁹⁷ și K. Torma, ar fi dus pe traseul Gilău, Căpușu Mare, Dumbrava, Izvoru Crișului, Șăula, Huedin, Bologa¹⁹⁸.

5 În ciuda teoretizărilor aparent „logice” și ispititoare, trebuie să re-cunoaștem că indicii pe teren n-am găsit (vezi de exemplu cele spuse sub Zam — Sincraiu, nr. 65—66). Nu s-a adevărit nici măcar presupu-nerea lui I. Marțian¹⁹⁹ despre o cetate „dacică” legată de numele Zamu-lui, mai bine zis nu am reușit s-o identificăm, cu toată consultarea da-telor sale și interogarea localnicilor...

În concluzie putem spune următoarele: abstracție făcînd de castrul de la Gilău, care, desigur, nu poate forma un argument destul de solid în legătură cu problema părții mijlocii-nordice a *limes*-ului de vest al Daciei, așa cum o tratează J. Szilágyi, nu s-a reușit depista-re-a nici a unui punct fortificat mai important sau mai puțin important roman. Faptul vorbește de la sine...

Corespunzător sarcinii pe care ne-am propus-o, putem să afirmăm cu conștiința împăcată că nu am aflat pe teren urmele „primei linii de apărare” a lui J. Szilágyi, ducînd de la Petreștii de Jos — Crăiești — Micești — Gilău (Viștea) — Bologa, nici, urmele celei de a „doua linii de apărare”, trasată cu cinci-șase km mai spre interiorul provinciei, pe traseul: *Potaissa — Napoca — Suceagu* („Macedonica”²⁰⁰) — Viștea și Gîrbău. Fortificațiile formînd punctele de bază ale teoriei, de la Petreștii de Jos, Micești, Viștea, Șardu, s-au dovedit a fi inexistente pe teren. În privința acestora nu ne rămîne altceva decît să confirmăm părerea acad. C. Daicoviciu publicată prima dată încă în 1935:

„...Despre o continuare spre sud, către Mureș, a „limesului” nu pot preciza nimic. Cred, însă, că în această porțiune de hotar, dintre Crișul repede și Mureș, inutilitatea unui limes-zid va fi fost și mai evidentă, ținînd seama de faptul că Munții Apuseni închid de fapt orice acces dispre vest. Blocul izolator al acestui lanț de munți abia e despicat de Crișul Alb, unde un castru ca cel de la Bologa, la străbaterea Crișu-lui repede, va fi putut închide accesul. Atît Arieșul, curgînd spre est,

¹⁹⁶ K. Torma, în *ÉTTK*, IX, 2, 1880, p. 113—116.

¹⁹⁷ În *ErdMúzÉvk*, III, 1, 1864, p. 9.

¹⁹⁸ Repetăm, după experiența noastră, acest drum presupus nu se confirmă pe teren.

¹⁹⁹ *Urme*, p. 22.

²⁰⁰ Cf. Th. Mommsen, *CIL*, III, p. 168. În legătură cu această *mansio*, presupusă de unii, cf. cele amintite în partea II/1, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 404, nota 65.

cît și Crișul Negru, spre vest, ies din cele două coaste ale acestui bloc izolator fără a-l despica...²⁰¹.

„...Așa cum fixează linia de frontieră d. Sz(ilágyi) J(ános)... ar însemna că regiunea cea mai importantă a Daciei, ținutul aurifer, să fi fost în bătaia primă a tuturor atacurilor din afară, iar centrele de exploatare a aurului, ca Roșia Montană (= *Alburnus Maior*) și Zlatna (= *Ampeium*) să alcătuiască punctele extreme, spre vest, ale acestui „limes”. Și ca o răsturnare categorică a tot ceea ce romanii au știut să creeze în materie de apărare, hotarul Daciei între Micia și Bologa — adică în părțile cele mai vitale ale provinciei, — e pus de d. Sz. J., să facă o „pungă” dintre cele mai neroade din punct de vedere militar...²⁰².

²⁰¹ În *AISC*, II, 1933—1935, p. 256. Menționăm aici că S. Dumitrașcu a urmărit cu cîțiva ani în urmă un val, numit curent de către localnici „Troian”, care are șanțul (debleul) dispus în partea vestică, ridicarea sa fiind astfel concepută încît să bareze intrarea pe valea lărgită, în formă de „golf” a Crișului Alb în Depresiunea Zarandului (*ActaMN*, VI, 1969, p. 483—491). Trebuie să precizăm în paranteză că, după cît se pare, această porțiune de val care a fost urmărită între Iercoșeni (la sud) și Comănești (la nord) se află la o distanță de 20—25 km mai spre răsărit de acel sistem de valuri uriașe de pămînt, care înconjoară centrul Cîmpiei Tisei și care a fost și este și acum obiectul unor discuții de nesfîrșit ale specialiștilor. În legătură cu acestea trimitem numai la S. Soproni, în *ArchErt*, 96, 1, 1969, p. 43—53 (cu toată bibliografia citată, aproape exhaustivă). Afirmatia pare să fie sprijinită și de dispunerea valului între zonele piemontane ale Munților Highiș-Drocea (Munții Zarandului) și Munții Moma-Codru, ambele fiind niște ramificații înaintate spre vest, respectiv sud-vest, ale masivului cristalin al Bihariei. Se presupune că valul (drumul ?) continua spre nord peste Munții Moma-Codru, răzbind în valea Crișului Negru în preajma orașelului Beiuș, și spre sud, peste coama joasă a Munților Highiș-Drocea, răzbind în defileul Mureșului și continuînd chiar pînă în Banat.

Orientarea valului, dispunerea frontului său îl îndeamnă pe S. Dumitrașcu să considere că valul a putut fi ridicat numai de o putere care își avea centrul în Bazinul Transilvaniei (mai precis care apăra zona auriferă a Munților Apuseni de atacuri dinspre vest). Cercetătorul orădean nu crede ca „Troianul” să fie linia cea mai estică a sistemului de valuri din Cîmpia Tisei, pomenit mai sus, deoarece acestea au orientarea frontului tocmai opusă, spre est. Cele două elemente de fortificație par a se afla, dimpotrivă, opuse, față în față, „Troianul” asigurînd oprirea intrării în Munții Apuseni pe valea Crișului Alb, iar sistemul vestic apărînd Cîmpia Tisei, linia îndepărtată mult spre est a frontului Dunării, de un pericol ce se afla în munți, respectiv în Transilvania.

Fără a considera că valul este neapărat o parte din traseul graniței romane întărite dintre Mureș și Crișul Repede, S. Dumitrașcu înclină să creadă, deocamdată, că valul este un element al sistemului vestic de apărare, dintre *Micia* și Bologa (*Resculum*?), a regiunii aurifere din Munții Metaliferi ai Transilvaniei și, implicit, a Daciei romane. Trebuie recunoscut însă că ipoteza lui nu este sprijinită de nici un argument arheologic sau istoric direct, „afară de elementele de strategie militară ale Daciei romane, de argumente logice”. Fenomenele constatate pe alte porțiuni, mai bine cercetate ale sistemului de apărare din Dacia, chiar contrazic această ipoteză. Astfel, în nord-vestul și în nordul fostei provincii Dacia, pe o lungime de circa 330 km, în afară de cîteva cazuri cu totul excepționale, nu este cunoscut un *limes*-val continuu; apoi este foarte curioasă lipsa totală a tur-nurilor însoțitoare (*Begleitürme*), a întăriturilor mai mari de pămînt sau de piatră (*burgi*, *castella*) etc. De aceea, singura constatare valabilă rămîne semnalarea concretă a valului din Depresiunea „golf” a Zarandului, restul considerațiilor rămî-nînd, pînă la noi cercetări mai temeinice, în sfera unor largi, dar necesare ipo-teze.

²⁰² În *AISC*, IV, 1941—1943, p. 319.

Afară de argumentele negative împotriva teoriei lui J. Szilágyi, există și argumente pozitive care o dezminț. Dacă partea mijlocie-nordică a *limes*-ului vestic al Daciei ar fi mers într-adevăr pe linia indicată de J. Szilágyi, cum s-ar putea explica bogatele urme romane (construcții, zidării, urme de minerit) din Depresiunea Ierii²⁰³, rămase, în acest caz, *extra fines provinciae*? Dacă ar fi numai posturi militare avansate, acestea nu ar contrazice teoria lui J. Szilágyi, cunoscându-se și din altă parte puncte fortificate *extra limites*. Avem însă de-a face cu simple așezări civile, de clar aspect economic, care aveau ele însele nevoie de a fi apărate. Este un caz similar celui relevat de C. Daicoviciu, în legătură cu așezările miniere de la Brad, Baia de Criș etc. rămase înăuntrul provinciei, astfel că probele de documentare ne silesc să nu acceptăm teoria lui J. Szilágyi.

Am dori să încheiem raportul nostru citind încă o dată cuvintele academicianului C. Daicoviciu, care nu numai că nu și-au pierdut valabilitatea, dar chiar și-au întărit-o: „...E adevărat, că nu știm încă pe unde trecea exact hotarul — *limes* — la nord de Mureș. El trebuie însă căutat mult mai la vest... de regiunea și centrele aurifere!...”²⁰⁴.

ȘT. FERENCZI

²⁰³ În legătură cu resturile romane din Depresiunea Ierii putem cita următoarele:

a) Băișoara (Kisbánya, Ércpatak, jud. Cluj). La vest de localitate au fost identificate urme ale exploatării aurului în epoca romană. S-au găsit și unelte de minerit. Muz. Aiud, nr. inv. 511—512, 555, 558. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 432; G. Téglás, în *ÉTTK*, XIV, 1891, p. 52—53; S. Rákóczy, în *BKL*, L, 1910, p. 596.

b) Iara de Jos (Alsójárá, com. Iara, jud. Cluj). Pe locul „Groapa lui Papa” („Pápagödre”) de pe drumul spre Băișoara, s-au găsit urme de construcții (pietre, cărămizi — între care *tegulae mammatæ*, *tegulae bipedales* —, tencuială, țigle de acoperiș și ceramică din epoca romană). Cf. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 432—433.

c) Surduc (Járaszurdok, Szurdok, com. Iara, jud. Cluj). În hotarul satului se află urme importante de spălare a aurului în epoca romană. Cf. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 432.

d) Făgetul Ierii (Bicălat, Bikalat, com. Iara, jud. Cluj). Pe teritoriul satului se află numeroase urme de spălare a aurului. Probabil din epoca romană. Cf. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 432.

e) Măgura Ierii (Măgura, Járomagura, Magura, com. Iara, jud. Cluj). În loc neprecizat s-a găsit a rîșniță romană de piatră. Cf. B. Cserni, *Alsófehér vármegye monográfiája*. I. *Alsófehérvármegye történelme*, [Aiud], 1901, vol. II, 1. p. 546.

f) Valea Ierii (Ércpatak, com. Iara, jud. Cluj). Urme de minerit roman. Cf. G. Téglás, în *ÉTTK*, XIV, 1895, p. 52—53.

g) Petreștii de Mijloc (Petridul de Mijloc, Középpeterd, com. Petrești, jud. Cluj). Descoperiri izolate din epoca romană. Blocuri de piatră fasonate, vâzute de I. Téglás în biserica și în peretele ei. (Cf. *Rep. ms.*, în curs de întocmire).

h) Petreștii de Sus (Petridu de Sus, Felsőpeterd, com. Petrești, jud. Cluj). În partea de hotar „Cermei” (Csermely), de la vest de sat, sub construcții de clădiri de piatră din epoca romană, de unde s-au scos multe cărămizi utilizate de localnici. Cf. *Rep. ms.* Menționăm că aceste ultime două localități, deși nu cad în Depresiunea Ierii, sînt în nemijlocită vecinătate, deci, după părerea lui J. Szilágyi, ar cădea în afara provinciei romane.

²⁰⁴ C. Daicoviciu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 319.

BEITRÄGE ZUR FRAGE DES WEST-LIMES VON DAZIEN

(II./3. Teil)

(Zusammenfassung)

Das Problem des römischen Grenzschatzes erweckte seit 100 Jahren das Interesse der Wissenschaftler, die sich mit dem Leben und der Geschichte der Provinz Dazien beschäftigten. Nach den ersten Forschungen von K. Torma, G. Téglás, A. von Domaszewski, Gr. Tocilescu, A. Buday, C. Daicoviciu, M. Macrea, V. Christescu, I. Paulovics, J. Szilágyi, A. Radnóti, D. Tudor trugen auch andere mit wichtigen prinzipiellen Ergänzungen und mit Beobachtungen im Gelände zur Kenntnis dieses so wichtigen und interessanten Systems bei. Gestützt auf die Ergebnisse ihrer Beobachtungen nahmen verschiedene Forscher sehr unterschiedliche Stellungen sowohl vom prinzipiellen als auch vom praktischen Standpunkt ein.

Während die östlichen, nördlichen und südwestlichen Flügel des Verteidigungssystems in grossen Zügen durch ihre Richtung und Linienführung genügend „bekannt“ waren, kam man im Bezug auf den Mittelteil des westlichen Grenzabschnittes (von Westsiebenbürgen) kaum weiter als zu Vermutungen, die sich nicht immer als richtig erwiesen. Die Kenntnis dieses Abschnitts erfordert noch viele Jahre eifriger Arbeit seitens der Forscher. Trotz der lückenhaften Information über den genannten Grenzabschnitt bildeten sich doch unter den Forschern, die sich damit befassten, zwei verschiedene Stellungnahmen heraus. Nach der Auffassung von J. Ornstein, G. Téglás, A. Buday, C. Daicoviciu, C. Patsch, M. Macrea und V. Christescu erstreckte sich der (mehr theoretisch als faktisch) verteidigte Grenzstreifen längs der Hauptwasserscheide des Siebenbürgischen Mittelgebirges (Munții Apuseni), ungefähr auf der Linie der Berge mit verschiedener geologischer Struktur, Găina (1486 m), Cucurbeta (1849 m) und Vlădeasa (1836 m) in Südnordrichtung, zwischen dem Kastell von *Micia* (Veșel) im Mureschtal und dem von Bologa (*Resculum*?) im Tal des Crișul Repede.

Im Gegensatz zu dieser Auffassung, nach einer neueren Behauptung von J. Szilágyi, bog die Grenze, die von *Micia* (Veșel) bis nach Baia de Criș ungefähr Nord-Nordost verlief, bei dieser Ortschaft fast vollkommen nach Osten ab, berührte die Umgebung von Abrud und *Alburnus Maior* (Roșia Montană) und ging bis zum östlichen Austritt des Arieșflusses aus der langen Klamm, nach Moldovenesti. Dort bog sie neuerlich ungefähr gegen Norden ab, über Crăiești und Micești bis zum Römerkastell von Gilău; von hier aber ging sie, mit einer Wendung nach West-Nordwest bis zum Nordabhang des Munții Gilăului genannten kristallinischen Massivs, geradewegs nach Bologa (siehe die beiliegende Karte).

Prof. C. Daicoviciu, der erfahrene Kenner der Verhältnisse in Dazien, der mit Bezug auf *Micia* und Abrud das Problem gewiss eingehender untersucht hatte, bezweifelte mit Recht die obige, auf ungenügenden topographischen Kenntnissen beruhende Theorie. Ihm zufolge musste die Grenze viel weiter im Westen verlaufen, als die von Szilágyi gegebene Linie.

Trotz der richtigen Einwände blieb aber J. Szilágyi nicht nur bei seiner ersten Behauptung stehen, sondern wiederholte sogar seine früheren Behauptungen in einer neuen umfangreicheren Veröffentlichung und verdoppelte „die erste Verteidigungslinie“ mit noch einem „zweiten Verteidigungsgürtel“, ungefähr parallel mit dem ersten und etwa 5–6 km hinter diesem.

Dem Verfasser schien diese Behauptung merkwürdig, denn — obzwar er die betreffende Gegend seit fast 35 Jahren kennt — konnte er keine einzige Spur von Elementen der „Verteidigungslinie“ entdecken, ausser dem Römerlager von Gilău. So ergab sich das Problem der Durchführung von Geländebegehungen wenigstens auf einem Teil dieses Gebietes. Im Sommer 1947 eröffnete sich ihm die Möglichkeit, systematisch einen Teil des betreffenden Gebietes zu durchstreifen. Die Ergebnisse dieser Geländeuntersuchung wurden seit 1950 durch neue Periegesen bereichert, die hauptsächlich aufgrund von Arbeiten und toponomastischen Karten des Prof. Szabó T. Attila und Gergely Béla durchgeführt wurden.

Im Laufe der Geländeforschungen gelang es dem Verfasser, die befestigten oder die einer Befestigung fähigen Siedlungen (aufgrund ihres Namens 70 topographische Punkte) auf einem recht bedeutenden Gebiet von 6800 km² in Augenschein zu nehmen. Nach ihrer Aufzählung und mit Berücksichtigung auch der 60 offenen, vom Verfasser gleichzeitig untersuchten Siedlungen (die Gegenstand eines anderen Artikels bilden), kann man sagen, dass gewisse Stützpunkte bei Beurteilung des Problems der Mitte des West-Limes von Dazien erzielt wurden. Der Verfasser will niemanden irreführen und behaupten, dass er das gesteckte Ziel vollständig erreicht hätte. Die endgültige Schlussfolgerung wird natürlich nur nach Kenntnis sämtlicher archäologischer Siedlungen, die jemals in diesem Gebiet bestanden, gezogen werden können. Dennoch glaubt der Verfasser, dass man — gewiss mit mehr Berechtigung als J. Szilágyis Vorgehen, nur „aufgrund der westlichsten Entdeckungen, welche Garnisonen der römischen Provinz beglaubigten“ — einige vorläufige Meinungen mit Bezug auf den heutigen Stand und die zukünftige Entwicklung der Frage riskieren kann.

Unter den in vorliegender Arbeit behandelten Siedlungen erwiesen sich eine aus dem Neolithikum, vier aus der Kupfer-, 11 aus der Bronzezeit, fünf hallstatt-, zwei latènezeitliche, fünf „prähistorische“, vorläufig undefinierbare, 17 römische, zwei frühmittelalterliche und sechs mittelalterliche. Unter allen diesen — mit Ausnahme des Römerlagers von Gilău — gelang es keinen einzigen römischen befestigten Platz festzustellen. Die Tatsache spricht für sich...

Im Rahmen der Aufgabe und des Zieles, das er sich steckte, kann der Verfasser mit ruhigem Gewissen behaupten, dass er im Gelände keinerlei Spuren der „ersten Verteidigungslinie“ J. Szilágyis fand, die von Petrești de Jos nach Crăiești—Micești—Gilău (Viștea) — Bologa führen soll, ebensowenig wie Spuren der „zweiten Verteidigungslinie“ in Richtung Turda (*Potaissa*) — Cluj (*Napoca*) — Suceagu („*Macedonica*“) — Viștea und Gîrbău. In dieser Hinsicht kann er sich nur der am besten von Prof. C. Daicoviciu erstmalig 1933 und abermals 1943 ausgesprochenen Meinung anschließen: „...Es ist richtig, dass wir noch nicht wissen, wo der *Limes* nördlich des Muresch (und südlich des Crișul Repede) verlief. Er muss aber weit westlicher der Gegend und des Gebietes der Goldgewinnung vom Westen Siebenbürgens gesucht werden...“

Ausser den negativen Argumenten zur Theorie J. Szilágyis gibt es positive Argumente, die der Verfasser gleichermaßen ablehnt. Wenn der Mittelabschnitt des westlichen dakischen *Limes* tatsächlich auf der von Szilágyi angegebenen Linie verlief, wie könnte man in diesem Falle die reichhaltigen römischen Spuren (Bauten, Mauerwerk mit Mörtel, Bergbaureste usw.) aus dem Iara-Tal erklären, die in solchem Falle *extra fines provinciae* geblieben wären? Wenn es sich nur um vorgeschobene Militärposten handelte, würden sie nicht Szilágyis Theorie widersprechen, da auch anderwärtig befestigte Punkte *extra limites* bekannt sind. Es handelt sich aber um einfache Zivilniederlassungen von deutlich wirtschaftlichem Charakter, die ihrerseits geschützt werden mussten! Es ist ein gleichartiger Fall, wie der von Prof. C. Daicoviciu bezüglich der Bergbausiedlungen von Brad, Baia de Criș etc. hervorgehobene, die innerhalb der Provinz blieben; so zwingen uns die dokumentarischen Beweise, die Theorie J. Szilágyis abzulehnen, dass nämlich der West-Limes Daziens westlich des vom Verfasser durchforschten Gebietes zu suchen wäre.